

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

бакалавра

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: **«Особливості самовідношення особистості в осіб із різним рівнем агресивності»**
«Features of self-attitude of personality in people with different levels of aggressiveness»

Виконав (ла): студент(ка) денної форми навчання
напряму підготовки 6.030102 Психологія

Шимкова Анастасія Андріївна

(ПІБ)

Керівник к.психол.н., доц. Чачко С.Л. _____
(ПІБ) (підпис)

Рецензент старш. лаб. Мартинюк Ю.О. _____
(ПІБ) (підпис)

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від __.__.2018 р.

Захищено на засіданні ЕК №
протокол № __ від __.__.2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Кіреєва З.О.

(підпис)

Родіна Н.В.

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМОВІДНОШЕННЯ ТА АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	6
1.1. Загальна характеристика понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка»	6
1.2. Теоретичний аналіз поняття самовідношення та його особливостей	14
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМОВІДНОШЕННЯ ТА АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	26
2.1. Обґрунтування вибору методів дослідження взаємозв'язку самовідношення та агресивності особистості.....	26
2.2. Результати дослідження взаємозв'язку самовідношення та агресивності особистості.....	30
Висновки до розділу 2	52
ВИСНОВКИ.....	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За останнє десятиліття у всьому світі відзначається зростання насильницьких дій, пов'язаних з особливою жорстокістю, вандалізмом, знущанням над людьми. Такий хід подій багато в чому пов'язаний з постійно зростаючим темпом життя, збільшенням щільності населення, а разом з цим і стрес-факторів, безупинно діючих на людину. З огляду на те, що дані тенденції мають властивість лише зростати, а не зупинятися, і вже тим більше не повертатися назад, у наших силах лише пристосовуватися і навчитися адекватно співіснувати в постійно мінливих умовах.

Прояв таких соціально небезпечних явищ, як насильницькі дії, жорстокість, вандалізм і т.д. зазвичай пов'язані з поняттями «агресія» і «агресивність». Багатопланове дослідження проблеми агресивності у вітчизняній і зарубіжній психології знайшло відображення в роботах багатьох авторів. Її досліджували О. Запорожець, М. Левітов, К. Лоренц, А. Реан, Е. Фромм та ін. З українських психологів проблему агресивності вивчали Ю. Антонян, О. Алексєєв, О. Бандурка, О. Джужа, А. Зелінський, Д. Шестаков, Л. Щербакова та ін. Із сучасних автрів цю тему розглядали Ю.М. Антонян, З.Н. Дубінко, М.І. Єникєєв, О.Р. Ратінов та інші. Агресія, в якій би формі вона не виявлялася, являє собою поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка має всі підстави уникати подібного з собою звернення. Різні прояви агресії пов'язані як із зовнішніми, ситуаційними чинниками, так і з особистісними особливостями індивіда. Однією з таких особливостей вважається самовідношення.

Самовідношення розуміється як більш-менш стійке самовідношення індивіда до самого себе. Воно включає такі аспекти як: самоповага, самовпевненість, «Я-концепція», аутосимпатія, очікуване ставлення від інших, самооцінка і самоприйняття. Як об'єкт психологічного аналізу самовідношення розглядається в роботах вітчизняних і зарубіжних вчених

(Р. Бернс, У. Джеймс К. Роджерс, С. Пантілеєв, О. Соколова, В. Столін, І. Чеснокова). Останнім часом дослідженням самовідношення особистості займалися такі вчені як Л. Адамова, О. Камінська, А. Колодяжна, В. Маркін, Т. Терра, Р. Сапожнікова, О. Сібгатулліна та ін. Ставлення особистості до себе впливає на диференційованість. Воно виступає мотивом саморегуляції поведінки і актуалізується на всіх етапах здійснення поведінкового акту, починаючи з його мотивуючих компонентів і закінчуючи власною оцінкою досягнутого ефекту поведінки, приймає участь в механізмах регуляції поведінки від рівня конкретної ситуації діяльності до рівня тривалої реалізації ідейних задумів.

У нашій роботі розглядаються такі особистісні особливості як агресивність і самовідношення. Як вважають багато авторів (І. Кон, В. Мухіна, І. Чеснокова, Д. Фельдштейн та інші), самовідношення є провідним компонентом структури самосвідомості людини. Це обумовлює розвиток в її свідомості абсолютно нових психологічних утворень – рефлексії на себе, на інших, на суспільство. На нашу думку, від цього аспекту також залежить рівень агресивності особистості, тому вважаємо необхідним визначення взаємозв'язку сформованого рівня самовідношення і проявів агресивності.

Актуальність даної теми викликана і обумовлена тим, що на підставі ймовірного існуючого взаємозв'язку можливо буде розробити практичні рекомендації для профілактики і корекції сформованого рівня самовідношення, яке спричинить зниження агресивності особистості, що в свою чергу може допомогти індивіду в поліпшенні виконання своїх професійних обов'язків, і збільшення якості спілкування в колективі.

Мета дослідження: вивчити особливості самовідношення особистості в осіб з різним рівнем агресивності.

Відповідно до мети поставлені наступні **задачі дослідження:**

1. Розглянути і розмежувати поняття «агресія» і «агресивність».

2. Дати загальну характеристику і виявити основні особливості поняття «самовідношення».

3. Дослідити особливості взаємозв'язку самовідношення і рівня агресивності.

Об'єкт дослідження: індивідуально-психологічні особливості особистості.

Предмет дослідження: особливості самовідношення особистості в осіб з різним рівнем агресивності.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз та синтез, порівняння, узагальнення теоретичних положень досліджуваної проблеми особливостей самовідношення в осіб з різним рівнем агресивності.

- емпіричні: опитування, бесіда, психодіагностичні методи, якісний та кількісний аналіз результатів дослідження.

У ході емпіричного дослідження було використано наступні психодіагностичні методики: «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса-А. Дарки; «Опитувальник самовідношення» (В. Столін, С. Пантілеєв); «Діагностика соціально-психологічної адаптації» (К. Роджерс-Р. Даймонд) – використовували тільки шкали «прийняття інших» та «самосприйняття»; «Методика дослідження самооцінки» (С. Будассі).

Опис вибірки: 75 осіб віком від 18 до 25 років, з них 60 курсантів військової академії та 15 студентів ОНПУ (факультету системного програмування) .

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Містить 22 таблиці. Основний зміст роботи викладено на 56 сторінках.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного і практичного вивчення особливостей самовідношення в осіб з різним рівнем агресивності ми зробили наступні висновки відповідно до поставлених у роботі завдань:

1. Розглянуто і розмежовано поняття «агресія» і «агресивність». Серед аналітичної низки соціально-філософських, соціологічних і психологічних теорій людської агресії заслуговують на особливу увагу етіологічна теорія агресії К. Лоренца, психоаналітична теорія З. Фрейда, соціально-філософська концепція Е. Фромма, теорія соціального навчання А. Бандури та ін. На сьогоднішній день поняття агресії визначається як індивідуальна або колективна дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди, матеріальної шкоди або на знищення іншої людини чи групи людей.

Агресивність – це схильність до агресивної поведінки (усвідомлювана або неусвідомлювана); стійка риса особистості, що проявляється в готовності до наступальних дій.

2. Надано загальну характеристику і виявлено основні особливості поняття «самовідношення» з опорою на розуміння самовідношення як системи комплексних ставлень індивіда до себе. Відповідно до концепції В. Століна, самовідношення має складові компоненти: самоповагу, аутосимпатію, самоінтерес, а також очікуване ставлення інших. Самовідношення виконує функції «дзеркала» (відображення себе), самовираження і самореалізації, збереження внутрішньої стабільності, саморегуляції й самоконтролю, психологічного захисту тощо.

3. Проведено емпіричне дослідження взаємозв'язку самовідношення і рівня агресивності. В результаті встановлено тісний прямий кореляційний зв'язок між показниками агресивності та: рівнем глобального самовідношення, аутосимпатією, самоінтересом, прийняттям себе, не прийняттям себе, прийняттям інших, самовпевненістю, самопослідовністю і саморозумінням; а також зворотній кореляційний зв'язок показників

агресивності із рівнем самоповаги. А також встановлено статистично високо значущу різницю між показниками: низького і дуже високого рівня агресивності за шкалами «глобальне самовідношення», «аутосимпатія», «самоприйняття», «самопослідовність», «самоінтерес», «прийняття себе», «неприйняття себе», «самоповага». Зроблено припущення, що отриманні данні можуть вказувати на те, що агресивність людини певною мірою пов'язана із високим рівнем її самовпевненості, глибинною самопізнання, адекватним сприйняттям своєї сильних і слабких сторін, а також із прийняттям інших, та всього оточуючого середовища як конкуруючого, як подразник, який вимагає проявляти себе більш агресивно за для відстоювання особистісних кордонів, позиції, думок та більш якісного існування в існуючих умовах – з одного боку, та з заниженою самооцінкою, невпевненістю, недовірою до себе і до оточуючих, невмінням застосувати іншу стратегію поведінки- з іншою.

Зроблено висновки про закономірності, що характеризують взаємозв'язок самовідношення і рівня агресивності особистості. Таким чином для опитуваних із низьким рівнем агресивності характерні: низькі значення самовідношення та самоінтересу, середні і низькі значення самоповаги, переважаючий низький рівень аутосимпатії; як низький, так і високий рівень прийняття себе; переважаюча адекватна самооцінка.

Опитувані із середнім рівнем агресивності мають достатньо оптимальні показники самовідношення – позитивно сприймають себе та інших, володіють високою самоповагою, середньою аутосимпатією та самоінтересом, проявляють переважно адекватну самооцінку (високу та середню).

В осіб із підвищеним рівнем агресивності виявилися суперечливі тенденції – ці опитувані мали високу самоповагу, позитивне самовідношення, однак очікували негативної реакції і ставлення до них з боку оточуючих. І хоча володіли високою адекватною самооцінкою, середніми показниками самоприйняття і прийняття інших, часто використовували роздратування і

непряму агресію як спосіб довести свою правоту, захиститися від уявлюваного нападу з боку оточуючих.

Для опитаних з високою агресивністю властиві високі показники самовідношення і вони не потребують підтвердження власної думки від оточуючих, не зважають на їх ставлення до себе. Також їм властива схильність сприймати оточуючий світ та інших людей як ворожі, негативно налаштовані, що призводить до застосування агресії та жорстокості у відповідь на зовнішні стимули і подразники.

Для опитуваних осіб з дуже високим рівнем агресивності властиві: високі показники глобального самовідношення та самоповаги, переважно висока аутосимпатія та самоінтерес; високий рівень прийняття себе, а також високий і середній рівні прийняття інших. Для таких людей осіб характерне прийняття інших як гідних противників та опонентів у конфліктних ситуаціях, тобто вони визнають існування інших людей, їх потреб і прагнень, однак вважають, що у випадку конфлікту інтересів, зможуть відстояти свою думку і свої цілі.

Вважаємо, що проблему підвищеної, високої і дуже високої агресивності можна вирішити за умови цілеспрямованої психологічної роботи щодо зниження агресивності, а також навчання юнаків конструктивним способам вирішення суперечностей, конфліктних ситуацій, підвищення довіри до себе, до оточуючого світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфимова М. В. Психогенетика агрессивности / М. В. Алфимова В. И. Трубников // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 112–121.
2. Андреев Ю. С. Причины виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі / Ю. С. Андреев // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2014. – № 5(1). – С. 148–157.
3. Астремська І. В. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості / І. В. Астремська, Ю. Г. Жайворонок // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер. : Соціологія. – 2013. – Т. 225. – Вип. 213. – С. 111–115.
4. Бандура А. Психология подростка: Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс ; пер. с англ. Ю. Брянцевой, Б. Красовского. – М. : 2008. – 512 с.
5. Бархатова Е. В. Психологические особенности личности агрессивных подростков / Е. В. Бархатова. – Тула : ТГПУ им. Л. Н. Толстого. – 123 с.
6. Белокопытов В. Агрессия как форма девиантного поведения: теоретический анализ / В. Белокопытов // Социально-гуманитарные знания. – 2010. – № 6. – С. 350–357.
7. Берковец Л. Агрессия: причины, последствие и контроль / Л. Берковец. – СПб. : Прайм, 2002. – 512 с.
8. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн / Пер. с англ.; общ. ред. М. С. Мацковского. – [2-е изд.] – СПб., 2002. – 399 с.
9. Бігун Н. І. Особистісна симптоматика психогенних депресивних розладів у підлітків / Н. І. Бігун // Проблеми сучасної психології. – 2010. –

Вип. 10. – С. 24–33.

10. Блаженко О. М. Психологічні особливості формування самооцінки підлітків [Електронний ресурс] / О. М. Блаженко. – Режим доступу : http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/v_1/4.pdf.

11. Вільдгрубе С. О. Формування компонентів самовідношення підлітків в умовах соціальної депривації / С. О. Вільдгрубе // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 10. – С. 98–106.

12. Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації / О. В. Волянська // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» 2016. – № 3 (30). – С. 117–134.

13. Ганова Л. А. Анализ агрессивности у учащихся выпускных классов общеобразовательных школ различного типа [Электронный ресурс] / Л. А. Ганова // Вопросы общей и дифференциальной психологии. – Режим доступа: https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/ganova-analiz-agressivnosti-uchaschihsya-16895.html.

14. Горбатих В. В. Індивідуальні особливості самовідношення дітей старшого дошкільного віку / В.В. Горбатих // Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 13. – С. 39–48.

15. Гребенюк М. О. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки / М. О. Гребенюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 71. – С. 362–367.

16. Данилюк А. Конрад Лоренц: концепція вродженої людської агресивності / А. Данилюк // Філософська думка. – 2005. – № 3. – С. 78–102.

17. Деркач А. А. Акмеологическая культура личности : содержание, закономерности, механизмы развития / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. – М. : МПСИ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2006. – 493 с.

18. Дроздов О. Ю. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень / О. Ю. Дроздов // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 43–49.

19. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард ; [перев. с англ.]. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 464 с.
20. Ильин Е. Эмоции и чувства /Е. Ильин. – Спб.: Питер, 2002.–752 с.
21. Казміренко Л. І. Проблема агресії як соціального феномену в юридико-психологічному дискурсі / Л. І. Казміренко, Н. М. Тужеляк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – Вип. 4. – С. 444–453.
22. Каламаж Р. В. Самовідношення як складова частина емоційно-оцінного компонента Я-концепції / Р. В. Каламаж // Психологічні перспективи. – 2010. – Вип. 15. – С. 72–81.
23. Камінська О. В. Гендерні особливості формування самовідношення в юнацькому віці: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 – соц. психологія; психологія соц. роботи. – Інститут соціальної та політичної психології АПН України / О. В. Камінська. – К., 2008. – 24 с.
24. Камінська О. В. Психологічний аналіз феномену самовідношення в юнацькому середовищі / О. В. Камінська // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Наукові записки РДГУ: Зб. наук. пр. –2007. – Вип. 37. – С. 78–83.
25. Камінська О. В. Вплив особливостей самовідношення особистості на успішність її соціалізації / О. В. Камінська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. пр. / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 12. – С. 43–51.
26. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки / Т. Карпінська // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4 (42). – С. 104–110.
27. Качмар О. Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі / О. Качмар // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – 2017. – Вип. 10. – С. 40–46.

28. Колесник А. И. Самоотношение как фактор отклоняющегося поведения старших подростков Электронный ресурс [Электронный ресурс] / А. И. Колесник, А. В. Христенко // Научная сессия Волжского гуманитарного института. – Режим доступа: <http://nauka.vgi.volsu.ru/?p=1453>.

29. Колишко А. М. Психология самоотношения / А. М. Колишко. – Гродно : Гр ГУ, 2004. – 102 с.

30. Коломієць О. Агресивність особистості: етіологічний і екзистенціальний контекст / О. Коломієць // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. пр. – К. : Вид-во НПУ ім. В. П. Драгоманова, 2012. – № 21. – С. 41–46.

31. Кудрявцева Н. Н. Агрессия : от концепции К. Лоренца к современным представлениям / Н. Н. Кудрявцева // Природа. – 2008. – № 9. – С. 60–63.

32. Курявська О. М. Мотивація агресивної поведінки підлітків / О. М. Курявська // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. До 125-річчя НТУ "ХПІ" : зб. наук. пр. / ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. – Харків : НТУ "ХПІ", 2010. – С. 437–450.

33. Леонтьев Д. А. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2011. – № 2(16). – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>.

34. Ломова Т. Психологічні особливості агресивної поведінки старшокласників та її корекція в процесі навчальної діяльності : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Т. Ломова. – Одеса, 2009. – 23 с.

35. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие / В. Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2005. - 445 с.

36. Михайлов В. О. Агресивна поведінка та злочинність, її види і тенденції на сучасному етапі / В. О. Михайлов // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – 2015. – Вип. 3/4 (27/28). – С. 138–143.

37. Мовчан П. Алгоритми вияву агресії / П. Мовчан // Віче. – 2003. – № 11. – С. 27.

38. Можгинский Ю. Б. Роль аффектов в структуре агрессивного поведения / Ю. Б. Можгинский, Т. А. Андрианова // Юрид. психология : науч.–практ. и информ. изд. – 2009. – № 4. – С. 14–16.

39. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції / О. Є. Мойсеєва // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 139–148.

40. Ольшанская Е. В. Подростковая агрессия как фактор социальной адаптации : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Е. В. Ольшанская ; Моск. гос. лингв. ун-т. – М., 2000. – 22 с.

41. Оникійчук О. Зв'язок рівня самооцінки та агресивності у підлітковому віці / О. Оникійчук, Л. Фальковська // Психологічні дослідження: наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету. – 2016. – Вип. 8. – С. 109–111.

42. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці / В. Р. Павелків // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 30. – С. 483–494.

43. Пантелеев С. Р. Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантелеев. – [2-е изд.] – М.: Смысл, 2000. – 32 с.

44. Подоляк Н. М. Індивідуально–психологічні особливості асертивності особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Н. М. Подоляк. – Одеса, 2014. – 22 с.

45. Психология самосознания. Хрестоматия / Сост. Д. Я. Райгородский. – Самара: Изд. Дом "Бахрах-М", 2000. – 672 с.

46. Реан А. А. Агрессия и виктимность в контексте семейной социализации / А. А. Реан // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2016. – №4 (67). – С. 35–38.

47. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – [2-е изд.] – Тбилиси: "Мецниереба", 2000. – 204 с.

48. Свєртїлова Н. В. Психологічні характеристики осіб, схильних до переживання образи різного ступеню / Н. В. Свєртїлова // Проблеми сучасної психології. – 2016. – № 1(9). – С. 97–104.

49. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М. : Флинта, МПСИ, 2006. – 96 с.

50. Стадник Г. А. Психологічні особливості самовідношення майбутніх практичних психологів / Г. А. Стадник // Вісник післядипломної освіти. – 2012. – Вип. 6. – С. 400–406.

51. Столин В. В. Познание себя и отношение к себе в структуре самосознания личности / В. В. Столин. – [2-е изд.] – М., 2000. – 420 с.

52. Столин В.В. Самосознание личности / В. В. Столин. – [2-е изд.] – М., 2003. – 284 с.

53. Третьяков С. П. Особистісно-ситуаційна детермінація агресивної поведінки людини : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / С. П. Третьяков. – К., 2005. – 20 с.

54. Фромм Э. Душа человека, ее способность к добру и злу / Э. Фромм; перевод В. А. Закса. – М. : АСТ, 2010. – 256 с.

55. Хоменко К. В. Теоретичний аналіз підходів до вивчення проблеми самовідношення у юнацькому віці / К. В. Хоменко // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9-10 лютого 2013 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 192–194.

56. Чхартишвили Ш. Н. Социальная психология воспитания / Ш. Н. Чхартишвили. – [2-е изд.] – Тбилиси, 2001. – 266 с.

57. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.